

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.1

ПРАВО І МОРАЛЬ У КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: ПРАВОВИЙ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД

LAW AND MORALITY IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT: LEGAL INSTITUTIONAL APPROACH

Грудницька С.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач сектору сприяння розвитку економіко-правових досліджень
відділу господарсько-правових досліджень проблем економічної безпеки
Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України*

У статті поставлено питання формування сучасних фундаментальних основ сталого розвитку шляхом звернення до традиційних вимог моралі. Окреслено правовий інституціональний підхід до вирішення питань взаємодії права і моралі в регулюванні суспільних відносин.

Ключові слова: право, мораль, сталий розвиток, правове регулювання, правовий інституціональний підхід.

В статье поставлен вопрос формирования современных фундаментальных основ устойчивого развития путем обращения к традиционным требованиям морали. Очерчен правовой институциональный подход к решению вопросов взаимодействия права и морали в регулировании общественных отношений.

Ключевые слова: право, мораль, устойчивое развитие, правовое регулирование, правовой институциональный подход.

The issue of forming modern fundamental foundations of sustainable development by addressing the traditional requirements of morality has been considered in the article. The legal institutional approach to solving the problems of interaction between law and morality while regulating social relations has been outlined.

Key words: law, morality, sustainable development, legal regulation, legal institutional approach.

Постановка проблеми. Властива сучасному етапу глобалізація економіки веде до формування та накопичення глобальних суперечностей, у зв'язку із чим актуалізується необхідність адекватних процесів у праві, що забезпечують збалансування інтересів у нових умовах. На новому етапі суспільного розвитку перед наукою постало завдання формування сучасних фундаментальних основ сталого розвитку. Вузли протиріч нашого часу набули катастрофічного глобального характеру, і вирішити їх вже неможливо без звернення до категорії моралі. Відповідальність перед Богом наріжним каменем увійшла в преамбулу нашої Конституції, а дотримання моральних засад суспільства увійшло до вимог законодавства. Питання моральних засад суспільства у співвідношенні їх із правом розглядали у своїх роботах Валігура К.Ю. [1], Дрішлюк А.І. [2], Грицак О.В. [3], Махінчук В.М. [4], Helmut Coing [5], Roscoe Pound [6] та ін. Однак, незважаючи на наявність окремих досліджень у площині співіснування права і моралі, забезпечення їх гармонійного, ефективного впливу на суспільні відносини все ще залишається невирішеним завданням перспективного періоду.

Метою статті є окреслення правового інституціонального підходу до питань взаємодії права і моралі в регулюванні суспільних відносин для забезпечення сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Можна сказати, що на правові дослідження моральних засад суспільства станом на сьогодні чітко сформувалося цивілізаційне замовлення. Адже сучасна дослідницька праця приходиться на період глибокої кризи (якщо не сказати заходу) європейської (по суті, християнської) цивілізації. Залежно від того, в якому напрямку будемо рухатися, з урахуванням гостроти глобальних проблем, можна очікувати як успішного її виходу з кризи, так і заходу, який пророчиться деким. У цьому контексті надзвичайно актуалізується питання наближення європейської цивілізації до своєї сутності, яка, як відомо, є християнською. Віддаленням або наближенням до суті й визначається напрямок розвитку і прогнозований результат.

У світлі зазначеної проблематики було б доцільним проведення відповідних досліджень у контексті споконвічної християнської традиції, з урахуванням того, що до неї належить корінне населення України і вона відповідає вимогам мирного співіснування різних конфесій на сучасному етапі.

Розвиток традицій в Україні гарантується Конституцією України. Стаття 11, зокрема, передбачає, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної,

мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Було б доцільним створення інноваційного центру наукових досліджень моральних засад суспільства, їх формалізації та втілення в правове життя. Основним завданням його на перших етапах повинно стати налагодження цільового міжконфесійного діалогу для узгодження на науковій основі положень морального права за участю різних інститутів громадянського суспільства, в т.ч. держави. У такій співпраці має бути покладено початок формуванню своєрідного Морального кодексу, норми якого (подібно, наприклад, Кодексу корпоративного поведінки) носили б рекомендаційний характер і в той же час справляли реальний вплив на тенденції правового регулювання в Україні.

Такі дослідження здатні підняти категорію європейських цінностей (по суті своїй християнських) на більш високий рівень, ми могли б внести свій внесок у розвиток не тільки національного, а й наднаціонального, європейського права.

Ми не можемо чекати інноваційних способів приведення правової реальності у відповідність до справедливих вимог моралі із заходу (як це ми звикли робити, аби потім освоїти їх досвід). Як тому, що взаємини права і справедливості в західних країнах знаходяться не в такому плачевному стані, так і тому, що ми мусимо бігти «попереду паровоза», шукаючи шляхи виходу із кризи, адже Україна є однією з найгірших країн у світі за економічною динамікою. І якщо існуюча тенденція триватиме, колапс економіки стане неминучим. А стан правового поля в цьому питанні має визначальне значення.

Висунувши на перший план честь і гідність людини, вмурувавши ці поняття у фундамент сучасних правових теорій, ми зможемо спрямувати в конструктивне русло постмодернову тенденцію мережизації людини і суспільства. Раніше мережеві характеристики не мали такого практичного значення, в суспільстві панували ієрархічні зв'язки. Сьогодні прийшов час інформаційно-мережевої економіки і суспільства. Це зумовлює виникнення безлічі мереж зі своїми цінностями, правилами й нормами і, відповідно, мережизацію моральних засад суспільства. Фактично відбувається мережевий розпад суспільства і його моральних засад. Людина перебуває одночасно в багатьох мережах і як особистість також розпадається на фрагменти, які являють собою самостійні феномени. В одній мережі моральні засади розуміються нею одним чином, в іншій можуть розумітися протилежним. Повсюдно стає практика подвійних стандартів, множить кількість моральних практик. Раніше мережеві характеристики людини були проявами цілісної особистості. Сьогодні процес досяг критичної позначки – розпаду особистості (то і є постмодерн).

У сучасних умовах інформаційно-мережевої економіки і суспільства забезпечувати певну цілісність світу зможе лише відносна цілісність особистості. Отож ми мусимо збирати інформаційно-мережеві фрагменти особистості воедино, відтворюючи її

цілісність, й успішно забезпечувати цей нескінченний процес вже неможливо без належної уваги до моральних засад суспільства. Відновлення цілісності особистості, яка розкривається в категоріях честі і гідності, є першочерговим стратегічним завданням у психологічному і правовому, в економічному і будь-якому іншому (глобальному) плані. Освічену, духовно багату людину, яка задовольняється раціональним і достатнім, потрібно формувати. І не лише за допомогою освіти, духовної практики і пропагування, а насамперед за допомогою впровадження в правове життя необхідних теорій і заснованих на них гідних практик.

Після тривалого періоду диференціації наукових досліджень і функціональних підходів ми вступили в епоху систематизації і формування уніфікованого знання. Це епоха міждисциплінарних досліджень і методологічних синтезів, проведення яких без урахування моральних засад суспільства не має сенсу. Неможливо досягти стійкості, абстрагувавшись від моральних засад, не забезпечивши в першу чергу їх стійкість, не захистивши їх від розмивання.

Фундаментальних досліджень у першу чергу вимагають категорії консенсусу і компромісу, справедливості і милосердя в праві, з висоти яких можна вести мову, наприклад, про право на справедливую рівну свободу і компенсацію її нестачі, захист більш слабкої сторони та інші форми прояву милосердя в праві, правові засоби його заохочення (істинно християнський підхід).

Потреба відповідності правових практик вимогам моралі давно усвідомлена міжнародною спільнотою, зафіксована в міжнародних документах. Загальна декларація прав людини (ООН, 1948) говорить: кожен має право на соціальний і міжнародний порядок, за якого права і свободи людини можуть бути повністю здійснені, і під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Потрібно відзначити інноваційність самої ідеї наукового дослідження моральних засад суспільства, а також існування запиту громадянського суспільства на ці дослідження. Про існування правових і неправових законів і необхідність легітиматії законодавства наука говорила давно. Сьогодні прийшов час невідкладно приступити до реалізації давно поставлених завдань.

Для вирішення цього завдання пропонується використовувати обґрунтований сучасною наукою новий підхід до регулювання суспільних відносин – правовий інституціональний підхід [7].

Правовий інституціональний підхід має універсальний характер як за формою, так і за змістом. Універсальність підходу за формою підтверджується тим, що в рамках його поєднуються не тільки приватне і публічне право (на відміну від західного правового інституціоналізму, який виводив французький

вчений Моріс Ориу тільки з публічного права), але також право і мораль. Універсальність за змістом забезпечується зверненням до моральних засад суспільства, що відповідає споконвічно християнському погляду на світ.

Правовий інституціональний підхід, на відміну від юрпозитивістського (нормативістського) підходу, передбачає включення в структуру правового інституту прав і обов'язків його учасників, які виникають із реалізації як норм права, так і гарантованих ними свобод (згідно з принципом «дозволено все, що не заборонено»). Він передбачає сходження в праві від категорії «юридичний інститут» (як сукупності норм) до категорії «правовий інститут» як сукупності збалансованих прав (і кореспондуючих їм обов'язків) різних учасників правовідносин, що складаються в рамках правового інституту

Правовий інститут – сукупність прав та обов'язків або правовідносин, учасники яких володіють такими, що виникають на основі природних прав і обов'язків, органічно взаємопов'язаними збалансованими індивідуальними та/або колективними, приватними та/або публічними, об'єктивними та/або суб'єктивними позитивними правами і обов'язками, що відповідають справедливим вимогам традиційної моралі.

Розширення і поглиблення сполучення різних чинників суспільного життя за критерієм їх відповідності моральним засадам суспільства є запорукою поступального просування України до сталого розвитку. Треба думати, відповідність моральним засадам є в цілому неодмінною умовою успішної реалізації сформованої міжнародним співтовариством концепції сталого розвитку.

У правовому забезпеченні поглиблення такого сполучення власне і проявляється правовий інституціональний підхід. До перспектив і пріоритетів із точки зору законодавчого розвитку відноситься забезпечувана ним гармонізація законодавства різних галузей права, що регулюють відносини у сфері економіки; правове забезпечення економіки на основі балансу інтересів, побудова соціально орієнтованої економіки; модернізація Господарського кодексу з урахуванням сучасних реалій і розробка на його основі Економічного кодексу, який на завершальному етапі охоплював би всі сфери економічних відносин, з одного боку, і забезпечував інтеграцію різних галузей права, що регулюють відносини у сфері економіки, з іншого.

З іншого боку, потрібна розробка і просування в практику правового регулювання сучасного інституціонального підходу, який активно розробляється економістами і мало освоєний юристами. Юридичні науки традиційно спираються на юридичний позитивізм (нормативізм), вихід за його межі і переведення досліджень у площину правового інституціоналізму дозволить виявляти в реальних спільнотах інститути правового типу, інші соціальні інститути приводити у відповідність із правом (правовим законом), забезпечуючи практичну реалізацію верховенства права і побудову соціальної правової держави.

Створення передумов для сходження в правовому регулюванні суспільних відносин до правового інституціоналізму важливо і з точки зору того, що він практикується в країнах ЄС, передбачає участь різних носіїв інтересів (власників економічних ресурсів) у правотворенні як на рівні підприємств, так і на рівні міст, регіонів, кластерів, інших інститутів найрізноманітніших їх видів. Доцільним є також його застосування під час здійснення імплементації Угоди про асоціацію Україна-ЄС, формування і розвитку інститутів громадянського суспільства (Дорадчої групи з питань сталого розвитку української сторони та інших), що важливо для організації виявлення, узгодження і реалізації суспільних інтересів української сторони, узгодження їх з європейською стороною тощо. Це дозволить вирішувати актуальні проблеми сучасного етапу реформування суспільних відносин в Україні.

При цьому в результаті дивним чином виникає новий ракурс огляду тієї чи іншої спірної проблематики, що дозволяє дати нові відповіді на існуючі питання.

«Державне регулювання або ринкова саморегуляція» – так безкомпромісно звучала одна з фундаментальних проблем, яка вбудувалася у спір цивілістів і господарників вже починаючи з перших років після розпаду СРСР. Ключове слово «блага», «загальне благо» вперше прозвучало в сучасних вітчизняних дослідженнях лише недавно. Але, думається, вже найближчим часом ми будемо свідками його широкого входження в науковий обіг під методологічну розробку теоретичних і практичних проблем у контексті забезпечення моральності (попередження аморальності) суспільних відносин у сфері господарювання («на благо або на шкоду» – одна з основних категорій споконвічної християнської моралі). Особливо це стає актуальним у контексті масштабної дерегуляції господарських відносин, фактично переходу до концепції ринкової саморегуляції і держави – «нічного сторожа». На попередньому етапі проблема ефективного державного контролю не була вирішена, він мало виправдовував себе, обслуговуючи корумповану державу. Сьогодні, щоб відкинути негатив минулого, політикум говорить про масштабну дерегуляцію, і тут ми в черговий раз наступаємо на граблі, потрапляючи в атмосферу всездозволеності. Тому потрібно негайно вбудовуватися в цей процес, піднімаючи галузеву і загальну теорію права на новий рівень. Сьогодні стає можливим завдяки широкій концепції державного контролю як функції держави – «нічного сторожа» розглянути управління (управління процесами, вірніше їх регулювання) як функцію контролю, а не навпаки. Контроль не окремих структурних елементів, а контроль функції всієї системи – хіба це не призначення держави – «нічного сторожа», покликаної забезпечувати ефективність функціонування державної соціально-економічної системи, не втручаючись у діяльність суб'єктів господарювання і не обмежуючи їх свободу, а забезпечуючи умови для їх ефективного функціонування відповідно до теорії послуг, які держава надає суспільству.

Саме в умовах держави – «нічного сторожа», яка забезпечує конституційні права і свободи своїх підопічних, не обмежуючи їх свободу, можливо вивести проблему правового регулювання господарських відносин на рівень забезпечення їх відповідності моральним засадам суспільства. І це можливо забезпечити шляхом застосування правового інституціонального підходу, що доповнює юридичний позитивізм (нормативізм) не в якості «безкоштовного додатку», а в якості провідного чинника правотворення. Фактично відносини юридичного позитивізму (нормативізму) і правового інституціонального підходу (правового інституціоналізму) конгруентні відносинам держави і громадянського суспільства в теорії послуг. Поставимо державу на службу суспільству, а закон на службу праву – ось воно, одне з основних гасел сучасного періоду.

Це дійсно новий підхід, який передбачає розгляд права не з точки зору верховенства закону, а з точки зору верховенства права, розгляд закону з точки зору його відповідності праву, а права – з точки зору збалансованої реалізації індивідуальних і колективних прав і свобод людини і громадянина. Забезпечення балансу прав і свобод є запорукою дотримання вимог моралі.

Підхід має законодавчу основу, спирається на норми Конституції України, які є нормами прямої дії.

Згідно з Конституцією України в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8). Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, в якій людина визнається найвищою соціальною цінністю, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3). У цих положеннях закріплюється верховенство закріплених у Конституції прав і свобод людини і громадянина перед іншими правами і обов'язками, встановленими законом (перед законом). Права громадян та їх об'єднань закріплені в розділі II Конституції України, яка має вищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (ст. 8). При цьому Конституція гарантує, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (ст. 21). Права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Під час прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22). Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язок перед суспільством, в якому забезпечується вільний і усебічний розвиток її особистості (ст. 23 Конституції України). Це означає, що здійснення права кожного може бути обмежене законом лише в інтересах захисту прав і свобод інших людей (про це, наприклад, говориться в ст. 35 Конституції України). Тим самим гарантується баланс прав і свобод різних носіїв інтересів і формування правових інститутів, у рамках яких забезпечується справедлива рівна свобода кожному.

Забезпечувати формування і захист правових інститутів покликані суди, які зобов'язані керуватися нормами Конституції України як нормами прямої дії. Законодавець у законотворчості в тому числі керується узагальненнями судової практики. Однак в Україні існує проблема із забезпеченням незалежності та неупередженості судової влади, та й займаються судові державні суди більше хитросплетіннями законодавчих норм і забезпеченням законності, ніж правами і свободами людини. У таких умовах реальну допомогу у формуванні правових інститутів можуть надати громадські суди з прав людини, створювані в порядку самоорганізації громадянського суспільства. При цьому прикладом у питаннях визначення їх компетенції та принципів взаємодії з державними органами може бути Європейський суд із прав людини.

Найбільш загальним підсумком проведених досліджень на основі правового інституціонального підходу став закладений новий науковий напрям, який позначено як неосоціологічна школа права. Вона являє собою синтез історичної, нормативістської та інших шкіл права на основі соціологічної і загальної континуально-корпускулярної методології.

У рамках даного напрямку стає можливим повернення до споконвічного методологічного колективізму (індивідуалістично-колективістської методології) і відродження ідей істинного лібералізму (*libertas* – свобода, вольність) як ідеології забезпечення прав і свобод людини. Остання до нашого часу настільки покрилася нашаруваннями псевдо-ліберальних форм, що стала предметом негативних асоціацій. Нерідко говорять про останні часи заходу, «який поїдається ліберальною догмою», пропонуючи повернутися до традиції і відмовитися від ліберальної ідеї взагалі. Але ліберальна ідея є квінтесенцією традиції, і питання має бути поставлене інакше: про перегляд параметрів цієї ідеї і приведення у відповідність із традиційною мораллю.

Лібералізм із часів Відродження пройшов дві фази: 1) демократичного лібералізму, 2) демократичного соціального лібералізму (в науковому обігу – соціального лібералізму). Настав час третьої, заключної фази і нової ліберальної ідеології – демократичного соціального правового лібералізму (більш стисло і найбільш емко – ідеології правового лібералізму).

Фактично ми стоїмо на порозі другого Відродження, що пов'язується зі зверненням до споконвічно християнського сполучення матеріального і духовного начал (замість протиставлення на попередньому етапі). Якщо мислителі Відродження використовували ідею взаємообмеження вільних індивідів, обґрунтувавши прогресивний принцип поділу влади в державі (що прийшло на зміну трансцендентному джерелу обмеження влади в мислителів середньовіччя), то нове Відродження пов'язується з відродженням і розподілом влади по всій структурі громадянського суспільства, що є передумовою формування правових інститутів, заснованих на повазі свободи волі людини як основного постулату споконвічно християнського погляду на світ.

Висновки. У даний час сформувався цивілізаційний запит на нове методологічне рішення, відповідь на яке вимагає повернення до витоків християнської цивілізації, яка передбачає три рівня свободи: індивідуальний (приватна свобода), суспільний (публічна свобода) і загальний (духовна свобода). Їх правова реалізація передбачає реалізацію принципу свободи в приватній сфері, рівності (як рівної свободи вибору) в публічній сфері та справедливості (як справедливої рівної свободи) в духовній сфері.

Тільки за умови такого всеосяжного підходу можна говорити про забезпечення відповідності права моральним засадам суспільства та легітиматії наших законів. Сформульована сукупність уявлень

досить фундаментальна для того, щоб претендувати на формування на її основі теоретичного і науково-практичного забезпечення правової реформи, що забезпечує приведення права у відповідність до справедливих вимог моралі.

Реалізація позначених наукових завдань має фундаментальне значення для вирішення проблем забезпечення ефективності економіки сучасного періоду та визначення заходів із її реформування, починаючи з енергосектору, який поряд із фінансовим сектором є основою економічного розвитку періоду фінансово-промислового права, і закінчуючи інформаційними технологіями як провідною складовою частиною перспективного періоду інформаційного господарського права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Валігура К.Ю. Значення моральних норм у цивільному законодавстві України та зарубіжних країн. Альманах міжнародного права. 2016. Вип. 11. С. 4–11.
2. Дрішлюк А.І. Норми моралі в системі джерел цивільного права України. Приватне право і підприємництво. 2014. Вип. 13. С. 35–38.
3. Грицак О.В. Моральні засади суспільства як оціночна категорія українського цивільного права. Адвокат. 2010. № 3. С. 39–43.
4. Махінчук В.М. Моральні засади суспільства як один з чинників цивільного законодавства та критеріїв визначення меж здійснення особистих немайнових прав / Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії та практики. 36. наук. праць. За матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 29-30 квітня 2004 року. К., 2004. С. 258–272.
5. Helmut Coing. (1987). Analysis of Moral Values by Case-Law. Washington University Law Review, 65 (4). 711–721. Retrieved from: https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2102&context=law_lawreview.
6. Roscoe Pound. (1945). Law and Morals – Jurisprudence and Ethics. North Carolina Law Review, 23 (4). 185–222. Retrieved from: <http://scholarship.law.unc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1651&context=nclr>.
7. Грудницкая С.Н. Хозяйственная правосубъектность государственных предприятий: проблемы теории и практики: монография; Нац. Акад. наук Украины, Ин-т экономико-правовых исслед. Донецк: Юго-Восток, 2011. 428 с.